

FUTUROLOGIJA I UTOPIJA

Za veoma kratko vreme, od početka šezdesetih godina ovoga stoleća do danas, futurologija — nauka o predviđanju — postala je jednom od najuticajnijih nauka. Nastala je na tlu Sjedinjenih Država Amerike, u okvirima vojnih kompanija, sa ciljem da predvidi i odredi strategiju budućeg nuklearnog svetskog rata, da tu strategiju učini upotrebljivim instrumentom politike.¹⁾ Problemi koje je savremeni tehnološki razvitak nametao uticali su na to da se predviđanja pretvore u sveobuhvatno prognoziranje celokupnog ekonomsko-društvenog razvitka. Nastao je široki pokret naučnog prognoziranja, kakav ne poznaje dosadašnja istorija; stvoren je veliki broj naučnih instituta, časopisa, održan je veliki broj nacionalnih i svetskih konferencija. Ovaj pokret finansiraju države, vojni krugovi, velike korporacije. Futurologiju oduševljeno prihvataju socijalističke zemlje na Istoku. Pojavila se, prvi put u istoriji, nova profesija — ekspert za budućnost. Pretenzije futurologije su postajale sve veće, — ona je postala nauka koja daje globalne perspektive razvoja čoveka i društva, perspektivu svih posebnih perspektiva. Ona hoće da ispituje međusobne uticaje svih vidova čovekove delatnosti i globalne posledice tih uticaja.

Sva predviđanja futurologije vezana su za tzv. „naučno-tehničku revoluciju“, futurologija je nauka koja treba da upravlja procesom društvenog razvitka u uslovima savremene tehnologije. Na međunarodnim konferencijama u Kjotu 1970. i Brislu 1972. godine futurologija je proglašena za osnovu stvaranja novog svetskog društvenog poretka — proklamovan je nastanak nove ere naučnog upravljanja razvojem čoveka.

Futurologija nastaje kao izraz vere u neograničenu mogućnost (nastalu razvojem informativno-komunikacijske tehnike) savremenog čoveka da saznaje i određuje osnovne trendove svoga razvoja.

¹⁾ P. Dikson, *Think Thanks*, New York, 1972.

Futurologija se pojavila sa neograničenim optimizmom u pogledu budućnosti koju nam naučno-tehnološka revolucija otvara. Ova optimistička varijanta futurologije²⁾ brzo je, na Zapadu ustupila mesto trezvenijoj — kritičkoj futurologiji, ali na Istoku taj optimizam nema prepreka ni granica.

U osnovi futurološkog optimizma na Zapadu je teorija o postindustrijskom društvu koje, umesto na način klasne borbe, društvene probleme rešava na naučni način, bez socijalnih potresa. Tehnološka revolucija, po ovoj teoriji, vodi do povećanja materijalnog blagostanja za sve, a time i do ukidanja klasnih razlika i slabljenja i nestajanja klasne borbe. Savremena tehnologija raspolaže danas snagom koja će „preobratiti svet u rajski vrt, vrt izobilja“³⁾.

Futurološki optimizam na Istoku je vezan za ideju o „radničkoj državi“ i veru u neograničenu moć naučno-tehničke revolucije upravljane tom državom. Od ove „revolucije“ se očekuje sve — novi komunistički društveni odnosi, nove potrebe, nove vrednosti i nova kultura. Sve teškoće i svi problemi koji niču u razvoju savremene tehnike mogu se, po ideologiji „realnog socijalizma“, javljati samo u kapitalizmu, zbog kapitalističko-profiterske zloupotrebe tehnike, a kada je tehnika u rukama „radničke države“ ova zloupotreba je nemoguća. Postojeće socijalističko političko društvo treba samo još da razvije tehnološku moć („da stigne i prestigne kapitalizam“ u ovom smislu), pa će komunizam postati realnost.

Ove optimističke vizije budućnosti sve promene čoveka svode na jedan problem, problem materijalnog blagostanja. Sva nastojanja čoveka da se domogne humanije budućnosti svode se na borbu za društvo izobilja. Zato one ne vide bitne granice ljudske slobode u savremenim političkim sistemima. Svi vidovi čovekove slobode i samorealizacije stavljaju se u apsolutnu zavisnost od rasta tehničke moći, prepuštaju se tehnicima i premeštaju u budućnost.

Razvoj potrošačkog potencijala građana savremenih političkih društava je poprište na kojem će se razrešiti svi ljudski problemi. Ova optimistička varijanta futurologije je s pravom nazvana establišment — futurologijom.⁴⁾ Establiš-

²⁾ Primer ovog optimizma je knjiga *Towards the Year 2000, Work in Progress*, ed by Daniel Bell, Boston, 1968, ili M. Pečujlić, *Budućnost koja je počela*, Beograd, 1969, i dr.

³⁾ J. Platt, *How Men can shape Their Future, Challenges from the Future*, Tokio, 1970, vol. 2, p. 111.

⁴⁾ Vid.: B. van Heinbergen, *Critical and Establishment Futurology*, Challenges from the Future, loc. cit. vol. I, pp. 98—99.

ment-futurologija je konzervativna ideologija savremenih represivnih društvenih sistema. „Dinamika istorijskih promena“, koju ova futurologija predviđa, ne samo da ne sadrži nikakav program suštinskih radikalnih izmena položaja čoveka u savremenim društvima, već je njen tehnološki optimizam u službi stabilizacije postojećih političkih sistema. Jedini zadatak izgradnje humanije budućnosti svodi se ovde na naučno programiranje razvoja tehničke moći u okvirima političke vlasti nad čovekom. Carstvo slobode se ovde slika kao birokratsko društvo izobilja — kao materijalno blagostanje koje će doći državnim usmeravanjem i planiranjem društvenog života. Ovaj tehnološki optimizam je postao nezamenljivi, glavni instrument savremenih birokratskih ideologija, koje jačanje birokratske vlasti nad ljudima pravdaju ulogom koju država ima kao upravljač „naučno-tehničke revolucije“.

Potrošački raj u birokratski upravljanoj ljudskoj zajednici koju ova futurologija nudi je ideološko opravdanje sve veće totalitarne suspenzije građanskog individualizma i liberalizma koji polako nestaju pod udarom birokratske države umesto da budu zamenjeni novim, višim formama ljudske slobode.

Ovaj ideološki optimizam je u zapadnoj futurologiji postepeno ustupao mesto jednom trezvenijem pristupu budućnosti. Savremene kritičke futurologije nameću svest o opasnostima od neograničenog tehnološkog razvitka, pozivaju na odgovornost, na plansku akciju stavljanja svih osnovnih trendova materijalne proizvodnje pod strogu restriktivnu kontrolu. Kritička futurologija hoće da razvije svest o tome da se nekontrolisanim i neograničenim rastom tehnologije može uništiti priroda kao osnovni uslov ljudskog opstanka. Osnovna tema kritičke futurologije je opasnost od uništenja prirode zbog neograničenog tehnološkog rasta.⁹⁾ Svi trendovi savremenog rasta tehnologije, kažu kritički futurolozi, vode ka sve većem iscrpljivanju neobnovljenih sirovina, ka zagađivanju prirodne sredine, a nekontrolisan rast stanovništva u ovim uslovima vodi u opštu glad. U uslovima eksponencijalnog rasta tehnike i stanovništva dalji razvitak će biti onemogućen ako se odmah ne ograniči ili ne svede na nulu. Za nepuno stoleće, neplaniranim rastom, čovečanstvo će se sresti sa upropašćenom prirodom, presahlom izvorima sirovina i sa glađu. Izlaz iz ovog opšteg trenda razvitka kritička futurologija vidi u negativnom planiranju

⁹⁾ Najkarakterističniji vid ove kritičke futurologije dat je u radovima članova Rimskog kluba, čije je delo *Granice rasta* prevedeno na naš jezik. Upor. — D. H. Meadows, D. L. Meadows... *Granice rasta*, Zagreb, 1974.

— smanjenju industrijske proizvodnje, izmeni ciljeva ekonomskog razvitka, strogom ograničavanju zagađivanja sredine, kontroli rađanja. Ovim negativnim planiranjem postigla bi se „kontrolisana dinamička ravnoteža” između čoveka i prirode. Zahteva se maksimalno kontrolisanje ekonomskih procesa, čuvanje energija, kontrola rasta stanovništva, ukidanje proizvodnje sa planiranim brzim rabljenjem proizvoda, itd. Mora se stvoriti *nova tehnologija* koja neće uništavati prirodu.⁹⁾

Najvrednije dostignuće ove kritičke futurologije je — kritika vere u neograničene mogućnosti razvoja tehničke moći, svest o ekološkoj krizi koju taj rast može izazvati. Ali ova futurologija se ograničila samo na ekološku krizu i jedino rešenje koje je ponudila je — restriktivna tehnologija. Ova futurologija nas je suočila sa realnim problemima vremena u kojem živimo; teško da se može dobrim argumentima poricati postojanje ovih problema, naročito kada su u pitanju najrazvijenije zemlje savremenog sveta, koje su ekološke probleme isporučile čitavom svetu kao nedeljivoj celini. Kritika reformi koje ova futurologija nudi ne sme nikada da se vrši sa stanovišta odbacivanja problema koji se tim reformama pokušavaju da reše. Ove reforme se mogu kritikovati u pogledu dometa i metode rešavanja problema. Metodima savremene kritičke futurologije se problemi kojima se ona bavi mogu samo otkrivati, ali se na taj način ne mogu prevazići izvori iz kojih oni nastaju. Kritička futurologija nije i ne želi (i ne može) biti ona teorija koja može da menja socijalne uslove savremenih (ekoloških) kriza.

U svojim nastojanjima za kontrolom rasta, ako hoće da bude uspešna, ona se mora oslanjati na državu.

Savremeni društveni pokreti protiv zagađivanja prirode se služe saznanjima kritičke futurologije, ali istupaju najčešće protiv države i često se šire na kritiku čitavog društva. Oni mogu da dobiju, i gde-gde dobijaju, karakter utopijskih kritika savremenog sveta. O ovoj razlici biće govora malo kasnije.

Kao teorija eksperata za budućnost koji su u službi države, kritička futurologija postaje stabilizujuća ideologija postojećeg onda kada se oslanja samo na tehnološke modele. Teorija restriktivne dinamičke ravnoteže rasta, oslonjena na državu kao glavnog planera, postaje ideologija kad je zamena za revolucionarne težnje čoveka da menja društveni sistem u kojem su izvori svih „granica rasta” ka slobodi. Kad

⁹⁾ Upor. E. Goldsmith, R. Allen, M. Allaby — *The Blueprint for Survival*, Boston, 1972.

1964—65. štrajkuje 164 miliona ljudi na Zapadu, kad je 1969. 225 miliona u štrajku, kad organizuje masovne pokrete građanske neposlušnosti — građanin izražava svoje nezadovoljstvo državom, on je pobunjen protiv društvenog sistema. Drugačije se ponaša futurolog-ekspert, on je službenik države, oslonjen na njenu moć, u tim okvirima on traži izlaze iz ekonomskih kriza. Od pobuna mlade generacije 1967—68. godine do danas javljali su se i brojni pokreti protiv zagađenja prirode. Oni su u sebi najčešće nosili antibirokratski etos. Oni su (manje ili više eksplicitno) bivali uvek anti-državni pokreti, pokreti koji su tražili ne prosto humanizaciju tehnologije, već prvi i najbitniji uslov te humanizacije — promenu društvenih sistema. Humanizacija tehnologije je mogućna samo preko humanizacije društva. Kritika društva je prvi uslov kritičkog odnosa prema savremenim trendovima društvenog rasta. A to kritika društva omogućuje samo kao praktični revolucionarni pokret koji traži izmenu postojećih represivnih političkih sistema.

Futurologija je „ideologija eksperata“. Ona traži dinamiku ravnoteže u okvirima postojećih sistema. *Futurologija* je naučno predviđanje. A ono se po prirodi svojoj razlikuje od spontane društvene akcije.

Šta se može predviđati? Kakva je priroda futuroloških prognoza?

Futurološke prognoze imaju vrednost samo ukoliko pružaju takva alternativna rešenja kojima se smanjuje procenat neodređenosti i rizika, a povećava sposobnost upravljanja promenama.

Futurologija se utoliko uspešnije razvija ukoliko neutrališe neodređenost planom i kontrolom. Iz odnosa određenosti i neodređenosti prognoza meri se njihova vrednost: ako su neizvesne mogućnosti alternativnih prognoza, dobija se neodređenost; ako prognoza predviđa izvesne mogućnosti alternativnih rešenja, dobija se rizik. Zadatak teorije je da smanjuje neodređenost i rizik, pretvarajući ih u izvesnost, a to smanjivanje je moguće samo ako je prognozer istovremeno i planer koji utiče na budućnost. Niko razuman neće poricati mogućnost ovakvih prognoza. Zadatak je u tome da se utvrdi njihov domet i ispita priroda ovakve prognostike. Prvo pitanje koje nam se pri tom nameće jeste — kakva je to prognostika koncentrisana u rukama savremene države i njenih eksperata? Živimo u vremenu profesionalizacije prognostike i njene monopolizacije.

Prognoze futurologa koji se ne kreću u okvirima profesionalizacije gube naučnu vrednost, ne pripadaju sferi efektivnih naučnih programa i

postaju utopističke⁷⁾ vizije budućnosti bez realnog tla.

Smanjenje neodređenosti u naučnoj prognostici vezano je za sve veću ulogu države kao regulatora društvenih procesa. Danas se naučno prognozira i planira takav razvoj koji znači samo perpetuiranje sadašnjosti, samo tehnološko usavršavanje postojećeg sveta rada i političke vlasti nad ljudima. Nijedna efektivna naučno-futurološka prognoza ne može da ide „s onu stranu” tog sveta, a da ne postane „prazna utopija”. Savremena naučna prognostika hoće tehnološku racionalnost ovoga sveta rada i političke vladavine, i ta vrsta prognostike mora da se oslanja na datu moć da bi bila uspešna. Najviše do čega stiže jeste — svest o neophodnosti organizovanja rasta. Time ona ne dira u temelje ovoga sveta. Njena predviđanja su instrumentalne a ne čisto informacione prirode. Po svome logičnom statusu, ove prognoze imaju karakter komandi i zapovesti.⁸⁾

Osnovno pitanje koje se mora postaviti kad se traga za prirodom ovog odnosa prema budućnosti je — čije su to komande danas, čiji je to instrument?

Savremenim futurološkim prognozama se stvara racionalnija, pa time i veća tehnološka moć, a ne menjaju nosioci te moći. Time se sve više zatvara polje mogućih izmena i sve jače fiksira birokratski trend društvenog razvoja. Ukoliko su, dakle, ovakve futurološke prognoze uspešnije, utoliko je otvorenost prema budućnosti manja. Smanjenje neodređenosti u ovakvoj prognostici znači i smanjenje ljudske slobode i time i otvorenosti ka budućnosti.

Naša sposobnost da na način nauke i tehnologije upravljamo promenama uvek je uslovljena samim tim promenama. Ukoliko je ovakva prognostika uspešnija utoliko je njen prognostički potencijal manji. Ne postoji naučni tehnološki ključ za beskrajnu mogućnost razrešavanja ljudskih problema. Po logici ovakve prognostike, ako ona bude jedini efikasni odnos prema budućnosti, nastupa vreme u kojem je prognostički potencijal bitno umanjen. Osnovno pitanje koje nas interesuje jeste — kakve je vrste ta budućnost koja nam se otvara planovima i prognozama eksperata-futurologa? Ovakva budućnost perpetuira onaj prostor i ono vreme u kojem čovek dolazi pod sve veću zavisnost od tehnike

⁷⁾ Reklamo utopističke, a ne utopijske, jer tu razliku, kao bitnu, treba stalno imati na umu. Utopističko je ono što (kao i futurologija) fiksira budućnost kao stanje, samo što to fiksiranje nema naučnu vrednost.

⁸⁾ Vid. D. Mexey, *Information and Prediction in Science*, New York, 1965, str. 266.

i onih sila koje njome danas raspolažu. Zato je sudbinsko pitanje opstanka savremenog čoveka kako iskočiti iz ovakvog „koloseka napretka” i staviti pod kontrolu svaku, i tehnološku i političku moć.

Naučna prognostika je utoliko uspešnija ukoliko je mogućnost kvantifikovanja pojava i događaja veća. A ta mogućnost je veća ukoliko se na stvarnost gleda samo kao na sistem objekata, u kojem je i čovek samo jedan od objekata. To se danas i čini u okviru teorije sistema.

„Karakteristično je — piše T. Parsons — za strukturu sistema socijalne akcije da u većini suodnošenja akter ne učestvuje kao totalni entitet, već samo određenim diferenciranim sektorom svoje akcije. Taj sektor koji je jedinica sistema socijalnog suodnošenja obično se naziva ulogom.”⁹⁾ Čovek se u teoriji sistema ne može razmatrati u celini, već samo parcijalno, kao „uloga” koju ima u određenom sistemu. Nauka o čoveku se svodi na nauku o ponašanju. Ova nauka o ponašanju izdanak je nove tehnologije i smatra da je pri proučavanju čoveka neophodno izbaciti individualnu motivaciju, slobodu izbora. „To su — piše B. F. Skinner¹⁰⁾ — kategorije tradicionalnih teorija koje treba odlučno odbaciti. Čovek ne može više biti slobodan i lično odgovoran, jer ga okolina uslovljava, pa zato osnovna kategorija naučne analize jeste — društvena kontrola.”

Prošlo je vreme, kaže Skinner, kada je čovek mogao da individualno kontroliše svoje poduhvate. Danas ne deluje čovek na svet, već svet kao jedinstveni sistem deluje na čoveka. Danas ponašanje ljudi ne zavisi od njih samih, već od sistema, i zato se samo u okviru nauke o ponašanju, koja ispituje čoveka kao elemenat sistema, čovek može i objasniti.

Čovek jeste sveden na deo sistema, na ulogu u sistemu.

Savremena nauka o čoveku polazi u tumačenju stvarnosti od ove činjenice kao zakona, kao sudbine. Utopijska svest počinje pobunom protiv ove činjenice.

Ukoliko je svođenje čoveka na objekt (na deo bezličnih sistema odnosa) veći, utoliko je ljudske slobode manje, pa time manje i čovekove prave otvorenosti ka budućnosti. Naučno predviđanje budućnosti moguće je samo na način teorije sistema. Ono iz svoje prognostike isklju-

⁹⁾ T. Parsons, *Essays in Sociological Theory*, Glencoe Press, 1954.

¹⁰⁾ B. F. Skinner, *Beyond Freedom and Dignity*, New York, 1972.

čuje svako uzimanje čovekove subjektivnosti u obzir. Subjektivnost je izvor spontane, u principu nepredvidljive, akcije. Predmet naučne prognostike je samo čovek-objekt, postvareni čovek i postvareni odnosi.¹¹⁾ A kad se čovek kao subjekt isključi iz traganja za budućnošću, ta budućnost može samo da bude slika i prilika sadašnjosti one stvarnosti u kojoj je čovek realno sveden na objekt (postvaren).

U futurološkoj prognostici današnjice prognozer je onaj koji stvara odnose koje prognozira. Metodama kojima se služi on može samo tehnološki da racionalizuje *savremeni* svet. U njegovim prognostikama se ne otkriva ona budućnost koje se domogao slobodan čovek — čovek koji je rezultat realizacije svih svojih subjektivnih mogućnosti.

Futurologija se kreće u aporijama — ukoliko je njena prognoza uspešnija, utoliko je otvorenost ka budućnosti manja, jer je svodenje čoveka na objekt veće, jer je čovekova sloboda manja. Ukoliko je sadašnjost kontrolisanija metodama politike i nauke u službi politike, utoliko je postojeći *sistem* racionalniji, ali su čovek i njegove individualne slobode — ugroženiji. Kad budućnost postane svojina države i njenih eksperata, ona se najčešće suprotstavlja spontanitету („anarhiji“) i slobodi. Ukoliko je ovakva budućnost realnija, utoliko je vlast nad ljudima veća.

Uspešne naučne prognoze su moguće samo u uslovima optimalne koncentracije informacija.¹²⁾ Uspešnost savremene futurološke prognostike vezana je za sve veću koncentraciju informacija u rukama države. Državna vlast hoće da bude stecište svih saznanja i osnova svakog napretka. Nastojeći da nam isplanira ceo život u budućnosti, savremena država postaje osnovna kočnica napretka — ona konzervira i jača odnose vlasti nad ljudima i guši čovekovo pravo da bude graditelj vlastitog smisla života.

Ona futurologija koja bi uključila u svoje prognoze i ovako shvaćenu budućnost, i ljudsku individualnu slobodu, pretvorila bi se iz naučne teorije u utopijsko-kritičku svest. Naučno pro-

¹¹⁾ Najbolji primer za to su Marks i Engels. Oba su se veoma mnogo bavila prognoziranjem. U svojoj prognostici oni su uspešno predviđali onu budućnost koja je izraz postvarenih odnosa koja ne prevazilazi te odnose. Bili su u stanju da tačno vide kako će i čime da se završe, u okvirima građanskog društva, mnogi politički događaji. Ali kada su predviđali gde će i kada da nastupi socijalna revolucija koja je spontani čin slobode i negacije postvarenja, njihove prognoze su, kao što znamo, bitno omanule.

¹²⁾ Prema: F. Pollak, *The Images of the Future*, London, 1973.

gnoziranje se može odnositi samo na uslove slobode, ali ne i na slobodu samu. Planirana sloboda je *contradictio in adjecto*.

Futurologija narasta iz sveta rada i može da planira samo pojave i odnose vezane za taj svet. Ali u okviru sveta rada vladaju zakoni nužnosti, a ne sloboda. Sloboda ne niče iz rada (rad je samo preduslov nastanka slobode), već iz stvaralaštva.

Novo humano, slobodno društvo, istinska ljudska zajednica, moguće je kao novi stvaralački oblik proizvođenja života, kao novi stil života i nova kultura.

Rad je uobličavanje materije, vođeno ka zadovoljavanju materijalnih potreba. Svet rada je determiniran objektivnim i, od čoveka nezavisnim, ekonomskim zakonima. Stvaralaštvo je proizvođenje novog sveta da bi čovek zadovoljio svoje duhovne potrebe, s one strane materijalne proizvodnje i njenih ekonomskih zakonitosti.

Samo u svetu rada čovek dela usmeravan unapred fiksnim planovima i ciljevima.

Kad Marks u *Kapitalu* kaže da se i najgori graditelj razlikuje od najbolje pčele po tome što on pre delovanja ima plan, ideju — on definiše *rad*. Mnogi su ovu formulaciju protezali na sve oblike ljudske delatnosti, pa i na stvaralaštvo. Međutim, svodenje stvaralaštva na kategoriju rada je ideologija represivnog društva. Stvaralaštvo se razlikuje od rada pre svega po tome što nije nikakvim programom, nikakvim normama i propisima, unapred određeno. Tek kad izgradi svoj izraz, umetnik zna šta je tražio.

Odsustvo unapred fiksnog plana, stanja stvari, ideja, esencija, racionalnih propisa u stvaralaštvu izraz je čovekovog spontaniteta i slobodne igre njegovim vlastitim snagama i mogućnostima.

Jedna od osnovnih ideologija vladajuće birokratske klase u etatističkom socijalizmu je — ideologija rada. Po toj ideologiji svaka aktivnost mora biti potčinjena unapred datim normama, propisima i zakonima, i mora biti usmerena na zadovoljavanje vladajućih potreba i interesa. Iz ove ideologije niče i teorija o tzv. socijalističkom realizmu, čija je suština da se umetničko stvaralaštvo mora svesti na društveno korisni rad. Umetnik je „socijalistički realist” kad svoju delatnost potčini vladajućim idejama, planovima i potrebama.

Umetnik, razume se, tada može da bude samo — društveno korisni radnik, ali ne i stvaralac novih vrednosti, novog sveta i nove kulture.

„Socijalistička revolucija — piše jedan sovjetski teoretičar socijalističkog realizma (N. Šamota)¹³⁾ — je skinula s dnevnog reda pitanje o slobodi stvaralaštva u onom smislu u kojem se ono postavlja u uslovima socijalističkog društva. Za umetnika koji verno služi svom narodu ne postoji pitanje o tome da li je on slobodan ili neslobodan u svom stvaranju. U Sovjetskom Savezu stvaralačka sloboda umetnika zavisi od njega samoga, od toga u kojoj meri, kako duboko, on dostigne unutarnje zakone kojim je potčinjena njegova umetnost, i da li ima dovoljno talenta, majstorstva, da bi slobodno delovao u okviru tih zakona. Kakvo u našim uslovima postoji tle za tugovankama o slobodi stvaralaštva? Ako i postoji njega treba tražiti u malograđanskom individualizmu, teškoj bolesti koja se od kuge razlikuje samo po tome što njeno rasplamsavanje još uvek traje. Koga pritiska položaj učesnika u opštem poslu neka malo dublje pogleda u svoju dušu — nije li se u njoj pritajio žalosni individualist.”

IZ ovakvog stava postaje veoma jasna suština one ideologije koja celokupnu ljudsku delatnost sagledava samo iz aspekta ostvarivanja unapred fiksnih planova, ciljeva i ideja. Ovakva ideologija je osnova totalitarnog ukidanja individualnih sloboda, a ne izgradnje carstva slobode, koje je moguće samo na osnovu ličnog stvaralaštva. Svođenje stvaralaštva na rad značilo je i znači kraj stvaralaštva, kraj umetnosti. Stvaralaštvo je ili kreacija s one strane postojećih zakona, normi, propisa, interesa, potreba i ciljeva — ili ga nema. Razorne posledice ideologije rada su veoma vidne — socijalizam nije postao epoha samooslobođanja i samorealizacije čoveka, već se sveo na svet planiranog života koji guši stvaralaštvo i slobodu.

U okviru ovog ideološkog sveta futurologija, kao teorija sveopšteg planiranja, postaje i sama ideologija.

Svet rada koji ukida svet stvaralaštva i slobode postaje svet sveopšteg planiranja — planiranja umetnosti, morala, potreba, slobodnog vremena, itd. Umesto da je svedena na realne okvire, futurologija u ovakvom ideološkom svetu dobija najveće pretenzije.

A čovek postaje slobodan ne kad odražava postojeće zakone ekonomske nužnosti i njima potčinu sve, već kad odstupi od njih i počne da stvara spontano.

Futurologija može da rešava probleme nastale u sferi rada, ali ona postaje ideologija kojom

¹³⁾ Navedeno prema: Roj Medvedev, *Knjiga o socialističeskoj demokratii*, Amsterdam, Paris, 1972, str. 202.

se, na osnovu sveobuhvatnog planiranja svih vidova života, nastoji da taj svet ovekoveči.

Svojom pretenzijom da planira sve, futurologija, u rukama države i njenih eksperata stavljenih u službu političke moći, tako zatvara perspektive nastanka sveta slobode, koji počinje s one strane materijalne proizvodnje — u carstvu slobodnog vremena omogućenog tom proizvodnjom. Da to carstvo slobodnog vremena postane vreme samorealizacije čoveka — to se ne može isplanirati, to zavisi od čoveka i njegovih pobuna protiv sveta represije. Kad se pretenzije planiranja potčine ideologiji moći, rad nije više uslov nastanka slobodnog vremena; vreme rada postaje sveobuhvatno vreme, postajući planirano slobodno vreme u kojem čovek mora biti respektabilni građanin koji se ponaša po unapred utvrđenim propisima i programima, a ne slobodan čovek.

Razorne posledice sveobuhvatnog planiranja budućnosti su veoma vidne. One jačaju moć i vlast nad čovekom i guše stvaralačke lične energije, zatvarajući mogućnost nastanka novih vrednosti i nove kulture koja bi bila izraz oslobođenog čoveka.

Tzv. humanizovana (ili humanistička) futurologija je u modi, posebno na Istoku, kao socijalistička varijanta futurologije.¹⁴⁾ Ta humanistička futurologija bi se razlikovala od zapadne po tome što bi faktor čoveka integralno zahvatila, što budućnost ne bi sagledavala samo iz aspekta rentabilnije proizvodnje, već bi vodila računa i o razvoju potreba, stvaranju novih vrednosti i nove kulture. I, upravo ovim svojim pretenzijama „humanistička futurologija” se najbolje uklapa u birokratsku ideologiju. Osnovni ciljevi te ideologije bi bili da ideale slobodne komunističke zajednice iz sadašnjosti stalno premešta u budućnost i da istovremeno sadašnjost prikazuje kao realizaciju tih ideala.

Futurološko planiranje služi da perpetuiraju svet potčinjenosti čoveka ekonomskoj nužnosti i političkoj moći. Humanizovanje potreba i stvaranje nove kulture se stavlja u apsolutnu zavisnost i potčinjenost ekonomsko-političkim programima razvoja, i time se odnos ciljeva i sredstava okreće na glavu — ovde ekonomika i politika ne služe oslobađanju čoveka, već čovek služi ekonomici i politici, a nadoknadu za tu vernu službu dobija u onoj budućnosti koja nema nikakve dodirne tačke sa sadašnjošću. Komunizam kao budućnost u ovoj futurologiji služi kao ukrasni dodatak koji ideološki prikriva pravi smer razvoja — perpetuiranje postojećeg sveta.

¹⁴⁾ Ova varijanta futurologije najbolje je predstavljena delom *Civilizacija na raskršću*, R. Rihta i saradnici, Komunist, Beograd, 1972.

TEHNOLOŠKA ILI SOCIJALNA REVOLUCIJA

Kritička futurologija može da pruži samo program stabilizacije onog tipa društva iz kojeg niču svi problemi koje savremena tehnologija nameće.¹⁵⁾

Čovek uprošćava prirodu zato što sa njegovom, ljudskom prirodom nešto nije u redu.

Razorni efekti savremene tehnologije proističu iz represivne prirode savremenog društva.

Savremeni kapitalizam proizvodi obilje prometnih vrednosti, ali čoveka prinudno drži u položaju izrabljivanog, jer najamni rad *prinudno* održava kao izvor bogatstva, a prometnu vrednost kao meru upotrebne vrednosti.

Mogućnosti one tehnologije koja je postala stvarnost XX stoleća Marks je ovako opisao: „S razvojem krupne industrije stvaranja realnog bogatstva ne zavisi od vremena, količine upotrebljenog rada, već zavisi od moći instrumentata čija *power effectiveness* sama nije u odnosu s direktnim radnim vremenom koje su oni (ti instrumenti) koštali... Čim je rad u svom neposrednom obliku prestao biti veliki izvor bogatstva, radno vreme prestaje i mora prestati da bude mera bogatstva, a prometna vrednost mera upotrebne vrednosti. Višak rada mase prestao je biti uslov za razvoj opšteg bogatstva, isto kao što je nerad nekolicine prestao biti uslov za razvoj intelektualne moći... Slobodan razvoj ličnosti, a ne smanjivanje radnog vremena potreban za proizvodnju viška rada, svedena na minimum nužnog rada društva (postaje cilj) čemu tada odgovara umetnički, naučni, itd. razvoj individualiteta, zahvaljujući dokolici i sredstvima stvaranim za nju.”¹⁶⁾

Ali ove mogućnosti za „razvoj individualiteta” koje savremena tehnologija pruža nisu postale stvarnost, zato što se „... kapital protivi da smanji radno vreme na minimum jer on postavlja radno vreme kao meru i izvor bogatstva. On, dakle, umanjuje radno vreme u njegovom nužnom obliku, da bi ga uvećao u njegovom suvišnom obliku, on dakle u sve većoj meri postavlja suvišno kao uslov nužnog. S jedne strane, dakle, on podstiče sve snage nauke i prirode, kao i kombinacije društvenih odnosa da bi stvaranje bogatstva učinio relativno nezavisnim od radnog vremena koje je u njemu utro-

¹⁵⁾ R. Supek (*Ova jedina zemlja*, Zagreb, 1973) objašnjava ovu vrstu futurologije, ne nalazeći u njoj konzervativnu ideološku suštinu. Kritikujući „optimaliste”, zagovornike neograničenog rasta, Supek se opredeljuje za kritičku futurologiju, ali u analizu njene ideološke prirode ne ulazi.

¹⁶⁾ Marx, *Grundrisse*, Dietz, 1953, str. 593.

šeno; s druge strane, on prema radnom vremenu želi meriti divovske društvene snage koje je tako stvorio i zatvoriti ih na taj način u dostignute granice, kako bi kao vrednost očuvao već stvorenu vrednost. Prirodne snage i prirodni odnosi — koji su dva različita lica razvoja društvenog individuuma — pojavljuju se kapitalu samo kao sredstva i nisu za njega drugo do sredstva, polazeći od njegove ograničene baze. Oni su, međutim, u stvarnosti materijalni uslovi koji dopuštaju da se ta baza razbije u paramparčad. Jer, mera bogatstva nije više trajanje rada, već slobodno vreme."¹⁷⁾

Time što (najamni) rad prinudno održava kao merilo vrednosti, klasnim karakterom svoga društvenog ustrojstva, savremeni kapitalizam se pokazuje iracionalnim oblikom proizvodnje.

Proizvodnu moć društva kapitalizam održava kao proizvodnju prometne vrednosti, i zato je kapitalizam danas izraz prinudnog (represivnog) destruktivnog i rasipnog društva.

Da bi održao (otuđeni) rad kao izvor vrednosti savremeni kapitalizam rasipa ljudske energije. On traži ogromna sredstva za proizvodnju prometnih vrednosti namenjenih zadovoljavanju fiktivnih potreba, on favorizuje potrošačku neurozu. (SAD su 1966. godine potrošile 17 milijardi dolara samo na reklamu roba.)

Da bi opstao kao proizvodnja prometnih vrednosti, savremeni kapitalizam proizvodi robu sa planiranim brzim rabljenjem. Troše se ogromna sredstva za održavanje veoma skupog aparata birokratske vlasti, usavršavanje oruđa za manipulaciju, za ratnu tehniku, za „industriju snova“ (masovnu kulturu).

Svim ovim stranama svoga načina proizvodnje savremeno građansko društvo dovodi u pitanje samu ljudsku prirodu.

Svi problemi koje savremena tehnologija nameće, sve ono čime ona ugrožava čoveka, proističe iz klasne suštine savremenog načina proizvodnje, iz (otuđenog) rada.

Zato se ti problemi ne mogu rešavati kao tehnološki; humanizacija tehnologije, njeno potčinjavanje oslobođenom čoveku, stvar je socijalne revolucije.

Futurologija zamenjuje socijalnu revoluciju tehnološkom i tako postaje jedan od vidova ideologije građanskog društva.

¹⁷⁾ Isto, str. 596.

Istinita samosvest (svest čovekova o svojim bitnim još neostvarenim mogućnostima) data je u obliku takve otvorenosti prema budućnosti koja se javlja u činu praktične izmene osnova klasnog društva, a ne u obliku naučnog planiranja i naučnog predviđanja.

Naučno se (futurološki) mogu planirati ili predviđati samo oni procesi koji ne izlaze iz okvira postojećeg. Najviše do čega futurologija dolazi je program racionalnijeg opstojanja postojeće zbilje.

A mora se tražiti radikalna izmena te zbilje.

FUTUROLOŠKO I UTOPIJSKO VREME

Futurološko vreme je planirano vreme, planirana budućnost, te otuda može da bude samo racionalnije uređena sadašnjost. Utopijsko vreme je vreme sadašnjosti stvorene za novu budućnost, onu budućnost kojom se prevazilazi sadašnjost.

Utopija je traganje čovekovo za ličnim identitetom, traganje za svetom koje bi bilo izraz tog identiteta.

Utopijsko vreme je stvaranje budućnosti preko stvaralačkog traganja za novim sadržajima života.

Utopijsko vreme ne fiksira budućnost kao određeno stanje stvari, već kao stalnu otvorenost za samorealizaciju čoveka.

Utopija je traganje za onim čega *nema* u sadašnjosti, ona nije upravljena na upravljanje postojećim tokovima, već na *novum*, na jedan svet kojeg još nema, kojim bi se radikalno prevazišao ovaj dati svet. Futurologija je — aktivnost eksperata, utopija je čin revolucionarâ.

Futurolog pravi pozitivne programe, utopist je sav u negaciji postojećeg, on ne brine za strukture, sisteme i funkcionisanje sveta za kojim traga. On nastoji da negira postojeće, bez fiksiranja stanja budućeg sveta.

Utopija rehabilituje nenaučne dimenzije kulture. Futurologija, okrenuta samo objektima, vrši identifikaciju kulture i civilizacije.

Utopija je napor da se sredstva civilizacije ne mešaju sa kulturom kao ciljem.

Jedan od značajnih utopista našeg vremena, Markuze, o ovome piše:¹⁸⁾ „Tačnije rečeno: nije

¹⁸⁾ H. Markuze, „Uz novo određenje kulture“, *Treći program Radio-Beograda*, Leto 1971, str. 419.

li napetost između sredstava i svrha, između kulturnih vrednosti i socijalnih činjenica, razrešena time što su sredstva upila u sebe svrhe? Nije li se dogodilo preuranjeno represivno, pa i nasilno, poravnanje kulture i civilizacije, koje je oslabilo sile koje su uspešno kočile razorne tendencije?"

Kad bi naš odnos prema budućnosti bio određen samo futurološki, imali bismo civilizacijsku (naučno-tehničku) budućnost, budućnost u kojoj ima sve manje mesta za nenaučne vidove kulture, za one vidove kulture koji su izraz imaginacije i njene igre. Šta učiniti da nam se budućnost otvara ne po slici stručnjaka, već stvaralaca fleksibilne imaginacije — to je bitno pitanje opstanka.

Ekspertima ne treba oduzeti reč, treba je samo svesti na realne okvire — na rešavanje parcijalnih problema. Treba oduzeti reč ekspertima kad se oni javljaju kao planeri svekoličke budućnosti.

Tu reč im može oduzeti samo pobunjeni čovek. A taj čovek je utopist. Pobunjeni čovek nije ekspert, njega ne vodi samo znanje o tome šta će nastupiti u budućnosti, njega vode „iracionalni faktori“ htenja, želja, mašte... Tek time je njegova pobuna ljudski zasnovana, jer preko tih faktora motivacije on je okrenut sebi i traga za vlastitom realizacijom.

Utopijsko mišljenje je uvek dvostruko kretanje — ono je težnja za *iskonom*, i težnja za *novumom*.

Terminom *iskon* ovde obeležavamo čovekovu težnju za vlastitim identitetom, za onim što je izgubljeno, čega nema.

Terminom *novum* označavamo težnju za još neiskušanim, rizik da se ide s onu stranu stereotipa, propisa i normi svakodnevice, da se na lični rizik traga za smislom opstanka.

Iskon i novum su u ličnom traganju za smislom opstanka nerazdvojno povezani: nema identiteta bez rizika ličnog stvaralaštva.

Utopija je odbijanje da se postojeća stvarnost proglašava za jedino moguću i time je stvaranje istorijskog vremena. Jer ljudsko vreme postoji samo kad čovek činom svojim menja svet, prevazilazeći staro i stvarajući novo. Bez novuma i iskona nema ni ljudskog (istorijskog) vremena, postoji samo matematičko-fizikalno vreme.

Utopijsko traganje za ljudskim identitetom je stalna borba protiv heteronomije, a za slaganje i razumevanje u slobodi.

Tek kad do izraza dođe oslobođena ljudska priroda koja ukida okove heteronomije — razumevanje, samorazumevanje i konsenzus dolaze do punog izražaja.

Ideološko svodenje problematike budućnosti na instrumentalnu ravan, na izokrenuti odnos ciljeva i sredstava, otvara široke mogućnosti za neistinu, obmanu i samoobmanu.

Kriterijum istine utopijske svesti nije efektivnost manipulisanja objektivnim procesima, već pitanje ljudske suštine svega postojećeg.

Istina se otkriva u traganju za „ljudskom merom” svih stvari, za odgovorom na pitanje čemu nešto služi, i da li služi samorealizaciji čoveka, ili gubitku njegovog identiteta.

Kad bi se ovaj svet u kojem živimo sveo na svet znanja i naučnog predviđanja, čovek bi postao biće samozaborava. Jer taj svet znanja okrenut ka proučavanju objekata i objektivnih zakona ne uključuje u sebe samosvest, svest čoveka o vlastitim mogućnostima.

Traganje za iskonom i novumom (za samorealizacijom ličnih ljudskih mogućnosti) ne pripada sferi naučnog znanja. Emanuel Kant pokazao je da postoji jedno područje ispitivanja koje se ne nalazi u empiriji, ali određuje uslove iskustva. To područje je područje transcendentale subjektivnosti. Nemoguće je, veli Kant, empirijsko, sintetično znanje o ovom području. Ovaj zaključak je veoma značajan za razumevanje smisla i stanja savremene kulture i savremenog čoveka. Savremeni čovek je ekspanzijom naučnog znanja hteo da proučava i čoveka, ali je zato morao da isključi njegovu subjektivnost i da ga svede na objekt.

U stvari, kako to Mišel Fuko pokazuje, čovek se u tim proučavanjima ne vidi, vide se samo njegove „pratilje” — objekti koji ga okružavaju.¹⁹⁾ Ova ekspanzija nauke na račun utopijske imaginativne svesti desila se zato što je čovek sam sebe zatvorio zakonima života, proizvodnje i jezika, što se potčinio radu, životu i jeziku. U nauci je dat objektivni svet, i u tom pozitivitetu znanja nestalo je čoveka.

Transcendentalna subjektivnost se može pojaviti samo u nenaučnoj, umetničkoj, stvaralačkoj imaginaciji, u samorealizaciji čoveka. Traganje za čovekom nije pitanje (samo) znanja, već je to pitanje čina, delanja, izmene postojećeg da bi se čovek domogao sebe samog.

¹⁹⁾ Upor.: M. Fuko, *Reči i stvari*, Nolit, Beograd, 1971.

Racionalna misao (znanje), koja hoće da dopre do dubina ljudskog, otkriva tu samo svet iracionalnog nesvesnog, onog što se ne može misliti. A Frojddov zahtev „Wo es war sollich werden” nije pitanje teorije, već pitanje praktičnog čina i angažmana, tj. pitanje utopije.

Sve savremene nauke o čoveku dotiču samo spoljašnje, objektivni svet, a pitanje kakav je taj svet za čoveka — ne rešavaju.

Do subjektiviteta se dolazi drugačije, transcendentnom imaginacijom koja se ispoljava ne u znanju, već u stvaralaštvu. Teorijska „smrt čoveka”, koju tako smelo i s dobrim razlozima dijagnosticira Fuko, postala bi neumoljiva činjenica onda kada bi kultura bila izražena samo naukom i njenom tehnikom, kad bi uspela da potpuno potisne nenaučne dimenzije kulture, pre svega umetnost.

Kultura se može odupreti pretvaranju u civilizaciju u kojoj će vladati samo sistemi funkcija i „uloga”, i tako nestati ljudske spontane subjektivnosti, ako se pravac potčinjavanja čoveka svetu politike i tehnike izmeni, ako se čovek pobuni protiv totalitarnih pretenzija savremene političke i tehnološke moći u potrazi za duhovnom autonomijom. U toj pobuni on je subjektivan i utopičan, on u ime novih oblika samoprodukcije čoveka preuzima rizik stvaranja novog i rušenja postojećeg sveta objektivnih znanja u kojem se izgubio.

Smrt čoveka bi nastupila kad bi nestalo ove nenaučne utopijske svesti.

U analizi episteme XX stoleća Fuko ne uključuje ovu utopijsku svest i zato mu se čini da je smrt čoveka nepovratna činjenica našeg vremena.

Međutim, upravo ova tendencija smrti, ova opasnost, postaje zov na pobunu. Utopijske pobune mlade generacije su dobar znak da se čovek ne miri sa svojom izgubljenošću u svetu koji je stvorio.

Filozofsko-utopijsko pitanje o istini ne odnosi se na pitanje istinitosti ovog ili onog posebnog suda ili zaključka, već na pitanje istinitosti celine. Da li je istinit neki posebni sud o objektu pitanje je nauke, a pitanje istinitosti ili neistinitosti celine nauke prevazilazi njene okvire i postaje filozofsko pitanje. Filozofija se ne može svesti na metodologiju nauke — da bude teorija naučnog pogleda na svet, jer je takav pogled na svet nemoguć. Nikada se iz sume posebnih znanja ne dolazi logičkim generalizacijama do smisla celine.

Ako hoće da dođe do smisla celine filozofija mora da traga za subjektivnošću, da bude stvaralačka, utopijska svest, da bude traganje za uslovima dolaženja do samosvesti čovekove. Filozofija nije tu da odredi sadržaj smisla života, ona nije ni propovednik ni moralizator, već je pozvana da odredi one puteve kojima će čovek sam graditi smisao svoga življenja.

Tako, tragajući za ljudskim identitetom, filozofija postavlja pitanje smisla svega postojećeg. Kao utopijska svest, filozofija je merilo istine nauke, a ne obratno. Živimo u vremenu u kojem, u ime pozitiviteta znanja, utopijsko dobija pejorativno značenje, a nauka se diže na rang jednog legitimnog sudije o svetu. To je tako zato što su represivne društvene sile savremenog sveta svoja sredstva pretvorile u ciljeve, što su zatvorile budućnost, i ono što je instrumentalno proglasile za intrinzičnu vrednost. Zadatak je da se ovaj izokrenuti odnos razbije, da se o istini celine sudi na osnovu „transcendentalnog subjektiviteta”, tj. čoveka i njegovih mogućnosti, a ne obratno.

Utopijskom samorefleksijom čoveka ne negira se legitimitet nauke, samo se jasno određuje njen izvorni karakter oruda, a ne cilja. Cilj ljudskog postojanja nije *znanje*, već je znanje jedna od pretpostavki samorealizacije.

Samo na osnovu instrumentalnog delanja čovek nikada neće doći do jasne svesti o sebi samom.

Kad se izgubi ova dimenzija filozofske samorefleksije, nauka postaje — tehnika. Nju onda interesuje samo efektivnost manipulacije objekta; tada je ona sklona da parcijalne ciljeve proglašava za opšte ciljeve. To je veoma vidno u savremenoj futurologiji. Potisnuvši svaku utopiju, futurologija je zainteresovana samo za efikasno rešavanje konkretnih parcijalnih problematičnih situacija, a njene ideološke pretenzije postaju vidne kad se to parcijalno uzme za osnov određivanja celokupne budućnosti.

Ugao Nušičeve i Moše Pijade sa dograđivanjima.
srušeno 1960.